מזרקה ושרידים אחרים מימי הביניים ברמלה

ליאור ראוכברגר ואביבה בושנינו

בחודש דצמבר 2006 נערכה חפירת הצלה ברמלה, במפגש הרחובות דני מס ושדרות הרצל, 500 מ׳ ממזרח למסגד הלבן (נ״צ רי״ח 187960/648365, רי״י 137960/148365; איור 1).[1] נחפר שטח שגודלו 89 מ״ר, ובו שני צמדי ריבועים (A, B; D, E) וריבוע יחיד (C), ונחשפו שרידים אדריכליים שתוארכו לתקופות העבאסית והממלוכית; כלי חרס מהתקופה העות׳מאנית נמצאו ללא הקשר אדריכלי.

בחפירה שערכו אורן שמואלי ופטר גנדלמן סמוך לחפירתנו (הרשאה מס׳ A-3897; שמואלי 2012; איור 1) נחשפו חמש שכבות מן התקופות האסלאמית הקדומה, הממלוכית והעות׳מאנית. הממצא העיקרי הוא מבנה ששימש כנראה למגורים, ותוארך למאות הט׳–הי״א לסה״נ; בתקופה הממלוכית פורק המבנה. כן נתגלו שם קטע מתעלת מים ומתקן תת־קרקעי (בור ספיגה?), שתוארכו לתקופה העות׳מאנית.

החפירה (תכנית 1)

התקופה העבאסית

שרידים אדריכליים מתקופה זו נחשפו בכל ריבועי החפירה, אך לא נמצא קשר ביניהם. בריבועים A ו־B זוהו שלושה שלבי בנייה: לשלב הקדום יוחסה רצפה (L135), העשויה מטיח צהוב בהיר על תשתית של אבנים, חרסים ופחם, ומתחתיה — שכבת טיח קשה; בשלב מאוחר הונחה מעליה רצפת טיח לבנה (L114) על מילוי של אדמה חומה בהירה, מעורבת בפיסות פחם קטנות; לשלב האחרון מיוחסת תעלת מים, שכיוונה צפון–דרום (L126; 4.5 מ׳ אורך, 0.25 מ׳ רוחב פנימי, 0.3 מ׳ עומק), שחתכה את שתי הרצפות. דופנות התעלה בנויות אבן ומטויחות בטיח אפור מעורב בגריסים לבנים ובפיסות פחם. הדפנות צופו בלוחות אבן. רצפת התעלה עשויה אף היא טיח אפור, ובו גריסים לבנים ופחם. בקצה הדרומי של התעלה נמצאה אבן גזית מונחת לרוחבה; אפשר שהיא מציינת פתח הזנה של בור מים שנמצא מחוץ לשטח החפירה (איור 2).

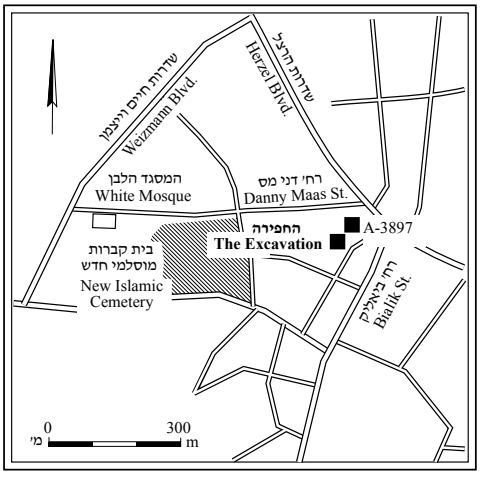

איור 1. מפת איתור.

איור 2. תעלת מים מקורה (L126), מבט לדרום.

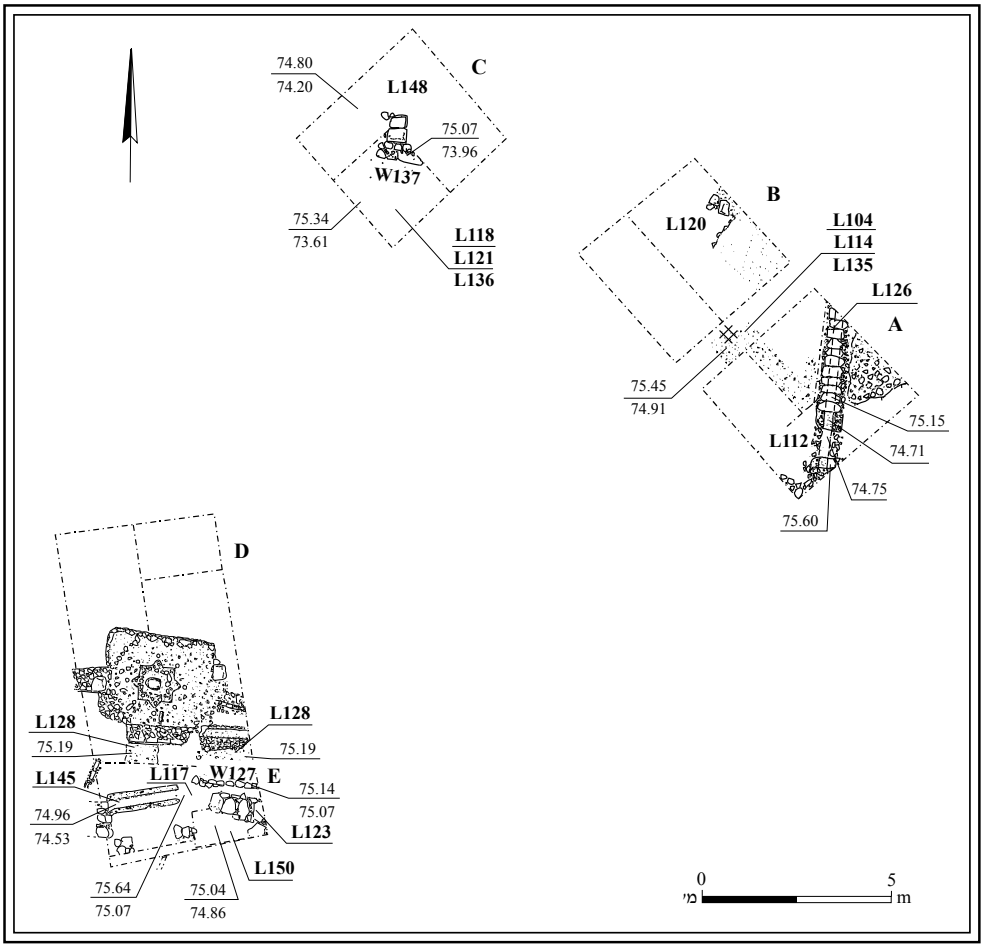

תכנית 1. ריבועי החפירה E–A.

בריבוע C נחשפו שני נדבכים של קיר בנוי אבני גזית, שכיוונו מזרח–מערב (W137; 1.2 מ' אורך; 0.5 מ' גובה). חלקו העליון נהרס מבנייה של יסוד בטון מודרני. הנדבך התחתון של הקיר הונח על תשתית של טיט אפור, מעורב בפחם ואדמה חומה כהה, המונחת על חול. מעל הקיר נמצאו כמה אבנים גדולות השייכות לו כנראה.

בריבוע D (תכנית 2) נחשפה תעלת שוד שכיוונה מזרח–מערב (L132; 0.8 מ' רוחב). היא נמשכת מהדופן המערבית של הריבוע עד מרכזו; נמצאו בה אבנים וטיח אפור.

בריבוע E (תכנית 2) נחשפו שני קטעים של רצפה, העשויה מטיח לבן מעורב באבנים קטנות (L128). הקטע המזרחי של הרצפה נתחם בדרום במצע של טיח לבן, הנמצא במפלס נמוך מעט ממנו. בקצהו הדרומי מונחת שורת אבנים שכיוונה מזרח–מערב, כנראה יסוד של קיר שנשדד (W127; 1.8 מ' אורך), שהרצפה ניגשה אליו. קיר זה נחשף בתחתית תעלת שוד (L117), הנמשכת מהדופן המזרחית של הריבוע, שם רוחבה 0.5 מ', והיא מתרחבת כלפי מערב עד כדי מטר אחד, צמוד לצד החיצון של הקיר המזרחי של ברכה מהתקופה הממלוכית (להלן). קיר 127 וחלקה המזרחי של הרצפה קטועים בצדם המערבי; נראה שהם השתייכו למבנה או למתקן שנהרס עם בניית המזרקה בתקופה הממלוכית (להלן).

בחלקו המערבי של הריבוע נחשפה תעלה בנויה שכיוונה מזרח–מערב (L145; 2 מ' אורך, 0.5 מ' רוחב, 0.25 מ' רוחב פנימי, 0.4 מ' עומק). דופנותיה מטויחות בטיח אפור, מעורב בפיסות פחם וגריסים

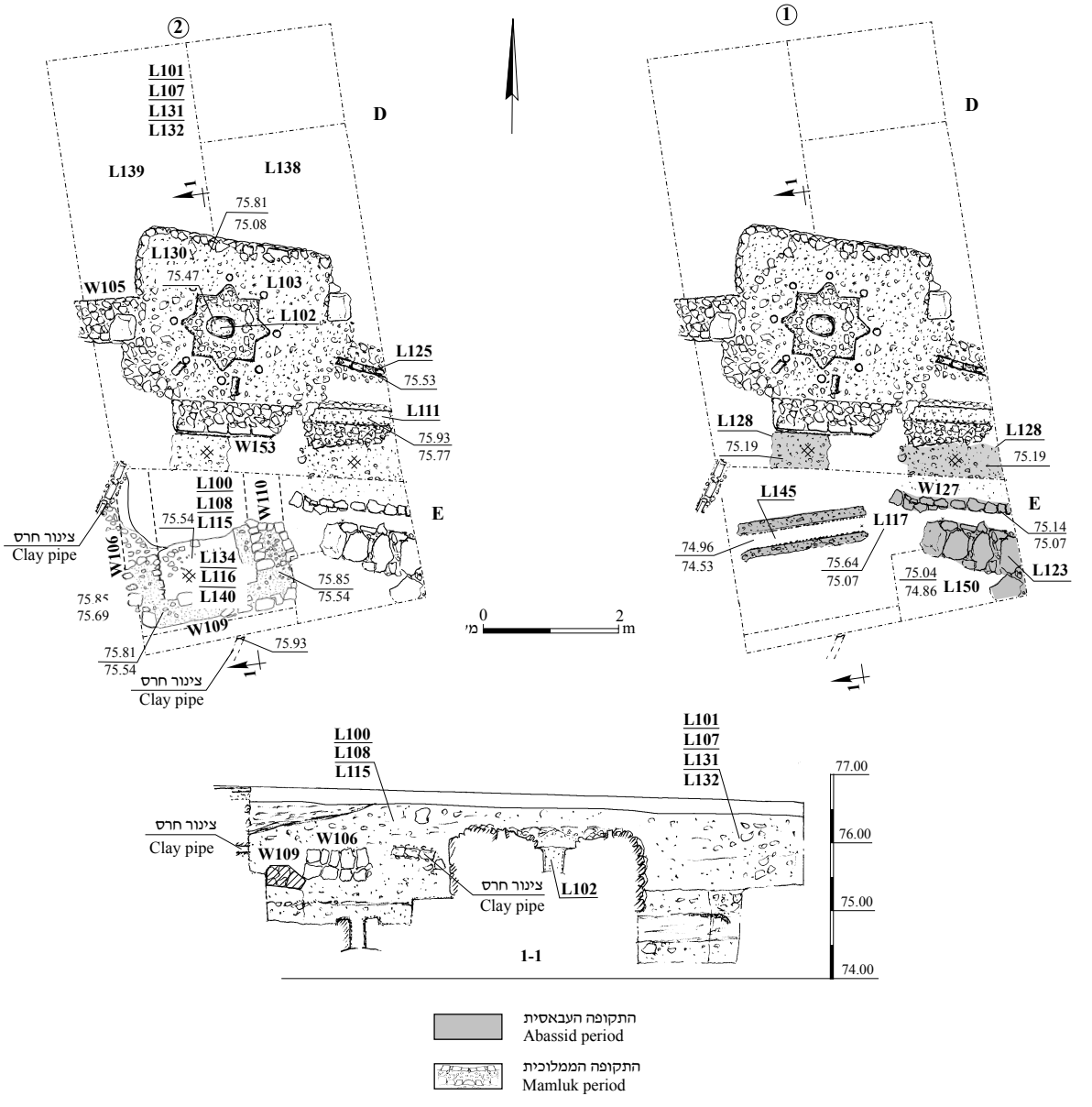

תכנית 2. ריבועים D ו־E: תכנית וחתך של השרידים מהתקופה העבאסית (1) ומהתקופה הממלוכית (2).

לבנים, ורצפתה לא השתמרה; בתחתיתה נמצא חול צהוב נקי. התעלה קטועה במזרח. בפינה הדרומית־המזרחית של הריבוע נחשפה שורה של אבנים גדולות, מהוקצעות, בכיוון מזרח–מערב (L123; 1.5 מ׳ אורך, 0.6 מ׳ רוחב), שביניהן ולצדן מונחות אבנים קטנות; נראה שהיא נמשכת מעבר לדופן המזרחית של הריבוע, אך אין הוכחה לכך. מדרום לה נחפר מילוי של אדמה חומה כהה (L150), עד לחול צהוב נקי.

התקופה הממלוכית

בריבועים D ו־E נחשפה מזרקה, שנמצאה מתחת מפולת אבנים, שפונתה בעת הכנת הריבועים לחפירה; מדרום למזרקה נחשפה ברכה (תכנית 2).

המזרקה. המזרקה רבועה (2.4 × 2.8 מ׳; איור 3), בנויה מיציקה של אבני גוויל מסלע גיר, המלוכדות בטיח לבן מעורב בפיסות פחם. בשולי המזרקה כמה אבנים מסותתות, גדולות יותר. יציקה זו

איור 3. המזרקה, מבט לדרום.

איור 4. המזרקה, מבט למערב.

הונחה על משטח של טיח אפור מוחלק (קטע קטן ממנו נחשף בפינה הצפונית־המערבית של המזרקה; L130), וברווח הצר ביניהם — מילוי של חול צהוב כהה. משטח זה הונח על יסוד בנוי אבני גוויל. במרכז המזרקה משוקע אגן דמוי כוכב בעל שמונה קצוות (1.3 × 1.3 מ׳; איור 4), שדופנותיו המטויחות והמוחלקות השתמרו לגובה מרבי של 0.11 מ׳. יציקה של אבנים במגוון גדלים במרכז האגן יצרה מעין מסד שהשתמר חלקית (0.17 מ׳ עובי); הוא הונח על פתח ניקוז עגול (L102; 0.3 מ׳ קוטר), מטויח, שבתחתיתו קנקן או צינור שבור מתרחב כלפי מטה.

את פתח הניקוז (L102) סתם מילוי של אדמה חומה, ובו כלי חרס מהתקופות העבאסית והממלוכית (לא אוירו) ומטבע ברונזה מסוף המאה הי״ד (ר׳ קול, להלן: מס׳ 5). שמונה צינורות חרס מאונכים, משוקעים ביציקה, נמצאו מעבר לקצות הכוכב; בכמה מהם השתמר החלק העליון (״הזכר״), הבולט כלפי מעלה (5 ס״מ קוטר פנימי). אל הדופן המזרחית של יסודות המזרקה חדר צינור, בנוי מחוליות חרס ומצופה בטיח אפור מעורב באבנים קטנות (L125; איורים 5; 8:13). אל הדופן הדרומית ניגש קיר תמך שהשתמר חלקית (W153; 0.5 מ׳ רוחב, 1.7 מ׳ אורך, 0.8 מ׳ גובה); כיוונו מזרח–מערב, והוא בנוי מנדבך יסוד של אבני גזית שעליהן אבני גוויל מלוכדות בטיח לבן, המצפה גם את הפן החיצון של הקיר. קיר נוסף, בנוי אבני גזית (W105; 0.65 מ׳ רוחב, 1 מ׳ אורך, 0.87 מ׳ גובה), השתמר לגובה שלושה נדבכים. הקיר ניגש אל הדופן המערבית של יסודות המזרקה, בניצב אליה.

איור 5. צינור החרס לאחר חשיפתו.

סמוך לפינה הדרומית־המזרחית של המזרקה, מול קיר התמך הדרומי שלה (W153) ובמפלס כמעט זהה לה, נמצא חלק ממעקה(?) שאולי תחם את המזרקה (L111; 0.6 מ׳ רוחב, 1.35 מ׳ אורך, 0.3 מ׳ גובה). הוא בנוי מאותם חומרים ובדומה למזרקה, ויש לו מגרעת לכל אורכו היוצרת חתך רוחב משולש. בדופן המזרחית של יסודות המזרקה, שמצב השתמרותה פחות טוב משל הדפנות האחרות, שרדו אבני גזית וגוויל שמקורן ככל הנראה בקיר התמך המזרחי של המזרקה שלא שרד.

בקצה הקיר המערבי של הברכה שמדרום למזרקה (W106) בולט צינור חרס אופקי (7 ס״מ קוטר, 0.8 מ׳ אורך; כיוון דרום־מערב–צפון־מזרח), המצופה בטיח אפור מעורב בגריסי סיד ופחם; מקום חיבורו למזרקה לא שרד.

במרחק 3 מ׳ מקיר התמך הדרומי של המזרקה, בדופן הדרומית של ריבוע E, נחשף קצהו (״הזכר״)

איור 6. הברכה והמזרקה, מבט לצפון.

של צינור חרס אופקי נוסף, שכיוונו דרום־מערב–צפון־מזרח (3 ס״מ קוטר פנימי).

אספקת המים למזרקה נעשתה בצינורות החרס שנחשפו, אף על פי שמקום חיבורם אליה לא השתמר. נראה שגם שתי חוליות צינור, שחלקן התחתון נמצא משוקע ביציקה מדרום לאגן הניקוז של המזרקה (L102) ומדרום־מערב לו, שימשו לאותה מטרה. מי המזרקה הוזרמו אנכית דרך שמונה צינורות, והם נוקזו אל תוך האגן. משם זרמו המים החוצה דרך צינור חרס שהיה בדופן המזרחית של המזרקה (L125); צינור זה מלמד שהמזרקה הייתה משוקעת באדמה, ורק חלקה העליון היה חשוף. במילויים שנחפרו מצפון ליסודות המזרקה (L107, L131) ומדרום להם (L100, L108, L115) נמצאו כלי חרס וזכוכית מהתקופות העבאסית והממלוכית, המעידים שהיא נבנתה כנראה בתקופה הממלוכית.

הברכה. מדרום למזרקה, ובמפלס מקביל ליסודותיה, נחשפו יסודותיו של מבנה מרובע (L134; 1.3 × 1.3 מ׳; איור 6); יסודות הקיר הדרומי נשתמרו בשלמותם (W109), ואילו יסודות הקירות המזרחי (W110) והמערבי (W106) מקוטעים. רצפת המבנה עשויה טיח לבן, מעורב בפיסות פחם (L116); שוליה הצפוניים מוגבהים, ונראה שהם תחמו קיר שלא שרד. אפשר שהרצפה, שאינה מיושרת או מוחלקת, ניזוקה בשלב כלשהו; לחלופין, ייתכן שזהו תשליל של מתקן או תשתית של ריצוף שלא שרד.

נראה שהמבנה שימש ברכה או מאגר מים למזרקה, וכי צינור החרס שבקצה קיר 106 (לעיל) שולב בו. אפשר שהמבנה קדם למזרקה ובעת בנייתה, או קודם לכן, הוא יצא מכלל שימוש, ולכן הקיר הצפוני שלו, הקרוב אליה ביותר, נהרס לחלוטין. עם זאת, ייתכן שהוא נבנה לאחר שהמזרקה יצאה מכלל שימוש ואגב כך נהרס הצינור. הממצא הקרמי שנמצא במילוי שמתחת למבנה (L140) תוארך לתקופה העבאסית, למעט שבר אחד, שתוארך לתקופה הממלוכית.

הממצא

בחפירה נמצאו שברי כלי חרס ושתי קערות אבן מהתקופות העבאסית, הממלוכית והעות׳מאנית.[2] כן נמצאו כלי זכוכית (ר׳ גורין־רוזן, כרך זה) ומטבעות (ר׳ קול, להלן).

התקופה העבאסית

כלי החרס

קערות מזוגגות (איור 7: 1–4).— לקערות מס׳ 1 ו־2 שפה נוטה חוצה ודופן מעוגלת מעט. לקערות מס׳ 3 ו־4 שפת מדף רחבה; קערה מס׳ 4 עמוקה, ונראה ששימשה סיר לילה.

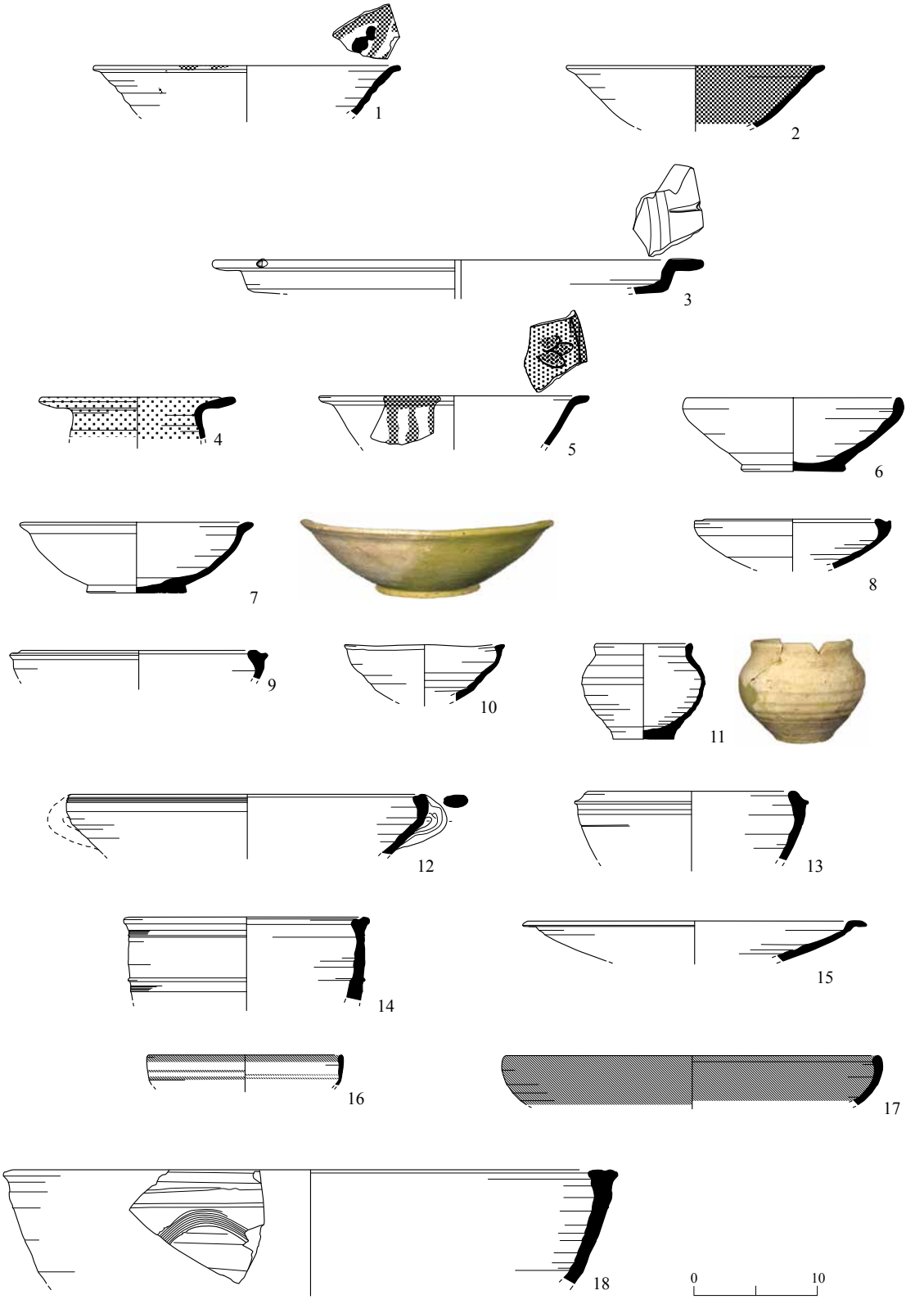

איור 7. הממצא מהתקופה העבאסית.

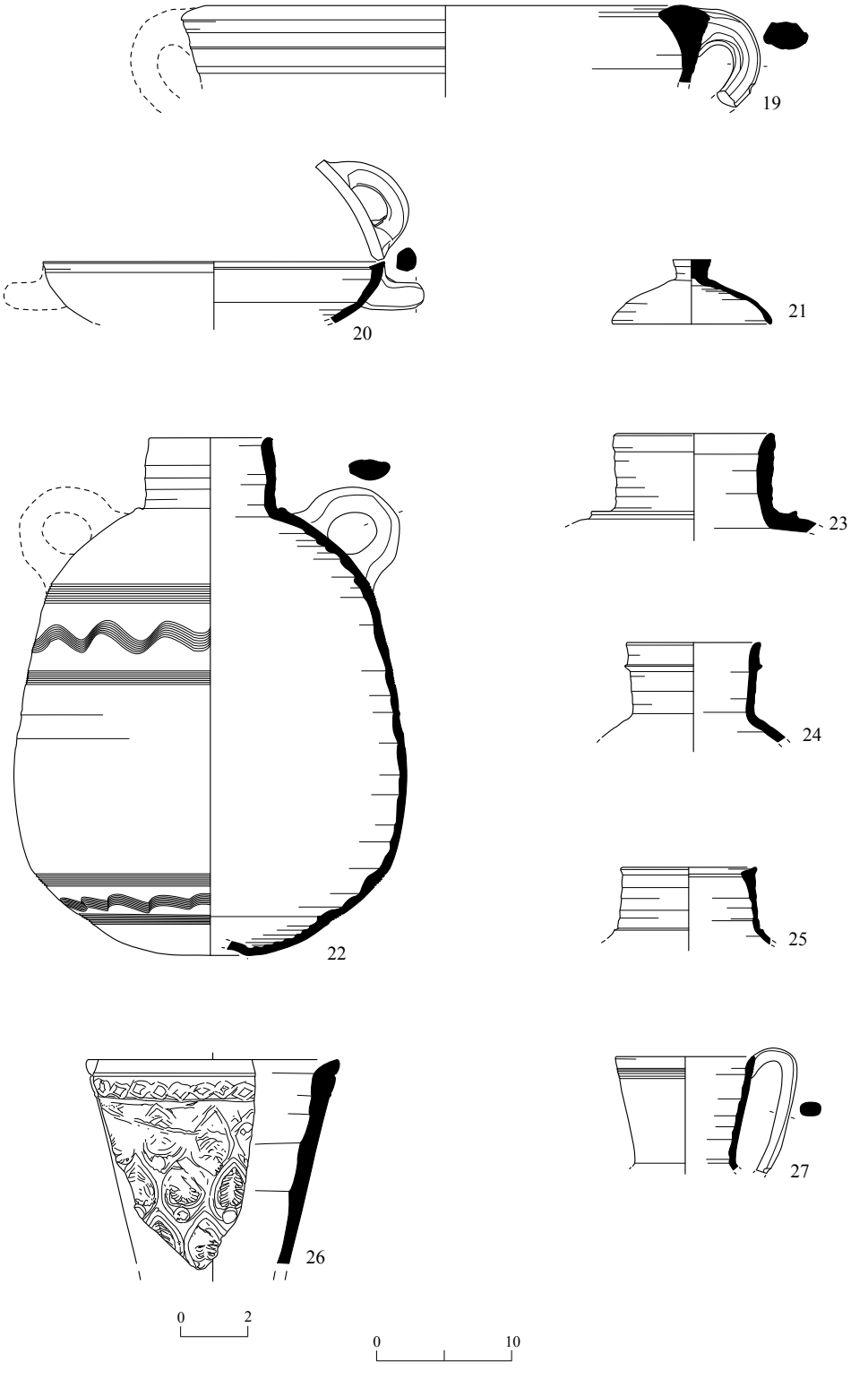

איור 7. (המשך)

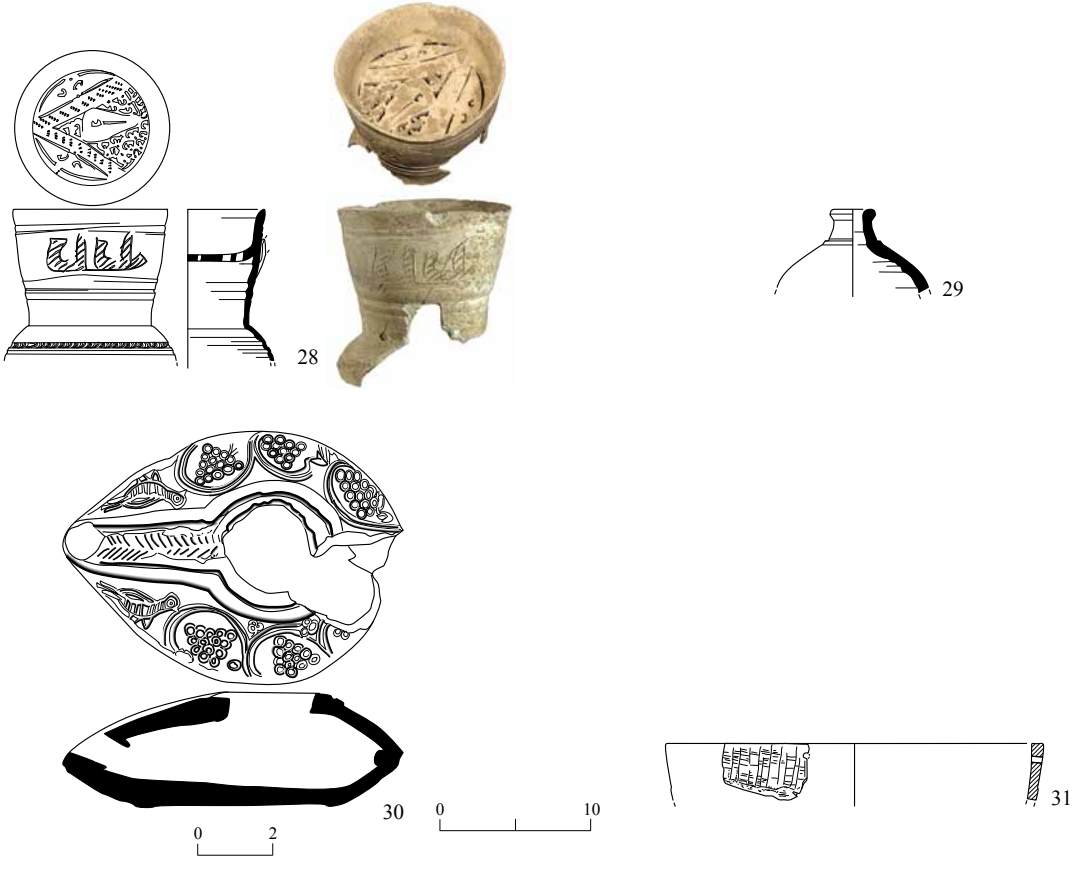

איור 7. (המשך)

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור	הקבלות
1	קערה	114	1062	טין צלהב, זיגוג ירוק־צהבהב עם כתמים שחורים	טורגה 2005: איור 2:3 אבישר תשס״ו: איור 5:3 אבישר 2009: איור 3:4, 5 Avissar 1996:75–76, Glazed Bowls Type 2, Fig. XIII.2:1, 4
2	קערה	114	1044/3	טין צלהב, זיגוג אלקלי	בושנינו תשס״ז: איור 13:2 טורגה 2008: איור 4:5 אבישר 2009: איור 3:5
3	קערה	117	1039	טין צלהב, זיגוג לבן	Arnon 1999: Fig. 4:a Stacey 2004: Fig. 5.28:2 Kletter 2005: Fig. 11:11 Arnon 2007: Fig. 2:7
4	קערה	138	1083/1	טין צלהב, זיגוג צהבהב־ירוק	טורגה 2005: איור 2:11 בושנינו תשס״ז: איור 13:6
5	קערה	114	1083	טין צלהב, זיגוג חום־זהב (בוהק)	Philon 1980: Fig. 140 Avissar 1996: Fig. XIII.15:1 Arnon 1999: Fig. 6:d
6	קערה	148	1118	טין צלהב, מפולם היטב	פריאל תשנ״ט: איור 157:2 טואג 2008: איור 5:4 אבישר 2009: איור 5:11 Arnon 2007: Fig. 1:1 Tal and Taxel 2008: Fig. 6.10:3 Cytryn-Silverman 2010: Pl. 9.5:1

איור 7. (המשך)

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור	הקבלות
7	קערה	150	1109/1	טין צלהב, מפולם היטב	פריאל תשנ״ט: איור 157:1 בושנינו 2008: איור 5:2 Tushingham 1985: Fig. 34:30 Arnon 2007: Fig. 1:3, 4
8	קערה	139	1095	טין צלהב, מפולם היטב	טורגה 2008: איור 4:17
9	קערה	117	1051	טין כתום, ליבה אפורה	הדד תש״ס: איור 97:4 שלומי 2007: איור 2:3 הדד 2008: איור 7:2 אבישר 2009: איור 5:14 Avissar 1996: Fig. XIII. 66, Type 3 Arnon 2007: Fig. 1:9
10	קערה	114	1046	טין צלהב, מפולם היטב	טורגה 2008: איור 2:10 אבישר 2009: איור 5:10 Kletter 2005: Fig. 14:3
11	קערה	150	1109/2	טין צלהב, מפולם היטב	שיאון תשס״ד: איור 14:82, 83 אבישר 2007: איור 2:8 בושנינו 2008: איור 6:22 אבישר 2009: איור 3:18 טורגה 2009: איור 2:22 Cytryn-Silverman 2010: Photos 9.5–9.6
12	קערה	118	1027	טין כתום	שמואלי וארצי 2006: איור 2:1 שלומי 2007: איור 2:1
13	קערה	117	1051	טין כתום, ליבה אפורה	שלומי 2007: איור 2:3 הדד 2008: איור 7:2 טורגה 2009: איור 2:13 Arnon 2008:83
14	קערה	136	1094	טין חום–אדום	טואג 2008: איור 5:5 טורגה 2008: איור 5:5
15	קערה	138	1083/2	טין חום־אדמדם בהיר, מפולם היטב, ליבה אפורה, צריפה מתכתית	חלאילה ואבישר תשס״ח: איור 7:2 אבישר 2009: איור 3:11 Avissar 1996: Fig. XIII.66, Type 3 Arnon 2007: Fig. 1:9
16	קערה	114	1044/1	טין חום–אדום, מפולם היטב, ליבה אפורה, צריפה מתכתית, הליבה האפורה מבצבצת על פני הכלי כעיטור פסים	אבישר תשנ״ז: איור 1:1 אבישר תשס״ו: איור 4:4 אבישר תשס״ח: איור 1:1 אבישר 2009: איור 5:13
17	קערה	114	1044/2	טין מפולם היטב, חיפוי ומירוק אדום	Hayes 1972:387 Arnon 2007: Fig. 1:6 Arnon 2008:96
18	קדרה	114	1046/1	טין חום–כתום	פז תש״ס: איור 77:1 טורגה 2007: איור 3:8 טורגה 2008: איור 1:4 ציוני 2008: איור 10:7 Kletter 2005: Fig. 13:2 Tal and Taxel 2008: Fig. 6.85:6
19	קדרה	136	1094/1	טין חום–כתום	טורגה 2005: איור 2:8 Kletter 2005: Fig. 13:3 Tal and Taxel 2008: Fig. 6.85:1
20	מחבת	114	1044	טין חום–כתום	אבנר תשס״א: איור 20:3 מטנס תשס״ג(ג): איור 104:5 Arnon 2007: Fig. 15:3

איור 7. (המשך)

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור	הקבלות
21	מכסה	140	1114	טין כתום, חיפוי אדום, ליבה אפורה	טורגה 2009 : איור 3 :12
22	קנקן	148	1115	טין חום–כתום	זינגר תשס״ד : איור 3 :8 בושנינו תשס״ז : איור 15 :20 טורגה 2005 : איור 2 :17 טורגה 2009 : איור 2 :17 Magness 1993: Pl. 228:6A Tal and Taxel 2008: Fig. 6.94:5
23	קנקן	138	1096	טין חום–כתום	גודוביץ׳ 2004 : איור 1 :1 קורנפלד 2007 : איור 4 :5 שלומי 2008 : איור 2 :13 אבישר 2009 : איור 4 :2 טורגה 2009 : איור 2 :15
24	קנקן	148	1118/1	טין צלהב	קוגן־זהבי 2004 : איור 3 :14 אבישר תשס״ו : איור 5 :11 בושנינו תשס״ז : איור 14 :18 אבישר 2009 : איור 5 :17
25	קנקן	148	1106	טין כתום–ורוד	אבישר תשס״ח : איור 4 :1 קורנפלד 2007 : איור 4 :4 Stacey 2004: Fig. 5.34:4 Arnon 2007: Fig. 12:3 Arnon 2008:221
26	פך	150	1109/15	טין צלהב	שמואלי וארצי 2006 : איור 2 :10 אבישר 2009 : איור 4 :4 טורגה 2009 : איור 3 :4 Avissar 1996: Fig. XIII.132, Type 6:1
27	פך	136	1094/2	טין צלהב, מפולם היטב	מטנס תשס״ג(ג) : איור 104 :10 טורגה 2005 : איור 2 :19 בושנינו תשס״ז : איור 15 :22
28	פך	148	1110	טין צלהב, מפולם היטב	Scanlon 1986:99, Fig. 91
29	כלי כדורי־קוני	136	1082	טין אדום–אפור, ליבה אדומה	טואג 2006 : איור 1 :12 סעיד 2006 : איור 3 :20 זלינגר 2007 : איור 2 :4 טואג 2008 : איור 5 :16 אבישר 2009 : איורים 4 :6, 7 ; 5 :17 Stacey 2004: Fig. 5.52 Cytryn-Silverman 2010: Photos 9.22–9.23
30	נר	114	1045	טין צלהב	אבנר תשס״א : איור 22 :7, 11 ארבל 2005 : איור 3 :5 שיאון 2009 : איור 9 :10 Day 1942: Pl. XII:2 Avi-Yonah 1948: Pl. XL:5, 6
31	קערה	107	1055	סטאטיט	טואג 2006 : איור 1 :15 Stacey 2004: Fig. 5.7:4 Arnon 2007: Fig. 14:13 Arnon 2008:63

קערה מעוטרת בבוהק (איור 7:5).— לקערה שפה נוטה חוצה ודופן ישרה; היא יובאה ממסופוטמיה או ממצרים. גם בכלי הזכוכית המעטים שנתגלו בחפירה יש קערה מעוטרת בבוהק, ועליה כתובת כופית (ר׳ גורין־רוזן, כרך זה: איור 1:2).

קערות פשוטות מקומיות (איור 7:6–16).— קערות מס׳ 6–11 עשויות מטין צלהב וכתום, ונראה שהן יוצרו ברמלה; לקערות מס׳ 6 ו־7 שפה מעוגלת, נוטה פנימה או חוצה, דופן מעוגלת ובסיס דיסקוס. לקערות מס׳ 8 ו־9 שפה מחורצת. לקערה מס׳ 10 שפה שטוחה, נוטה פנימה, ודופן מעוגלת מעט, ולקערה מס׳ 11 שפה נוטה חוצה ובסיס שטוח; האחרונה נפוצה מאוד בשפלת החוף. לקערה מס׳ 12 שפה שטוחה, מלבנית, דופן מעוגלת וידיות קטנות משוכות מהשפה אל הדופן המעוטרת בסרוק. לקערה מס׳ 13 שפה מקופלת חוצה ודופן מעוגלת מעט, ולקערה מס׳ 14 שפה מחורצת ורכסים עדינים לאורך הדופן. קערות מס׳ 15 ו־16 נמנות עם הכלים העדינים, שהחלו להופיע באמצע המאה הו׳ והמשיכו לשמש עד ראשית המאה הח׳ בקירוב (Gichon 1974:119, Fine Byzantine Ware).

קערה מיובאת (איור 7:17).— לקערה שפה פשוטה ודופן מעוגלת; היא נמנית עם משפחת הקערות המצריות המחופות אדום (Egyptian Red Slip), שהיו שכיחות מהתקופה התלמית ועד למאות הט׳–הי׳ לסה״נ.

קדרות (איור 7:18, 19).— לקדרה מס׳ 18 שפה שטוחה ודופן עבה מעוטרת בסרוק, ולקדרה מס׳ 19 שפה מעובה נוטה פנימה ושתי ידיות משוכות מהשפה לדופן. הן מתוארכות מסוף התקופה הביזנטית עד סוף המאה הי״א (Magness 1993:210–211), ונפוצות בעיקר בשפלת החוף ובדרום הארץ, אך מופיעות גם במכלולים צפוניים, למשל בכרמל ובעמק יזרעאל.

מחבת (איור 7:20).— למחבת שפה חתוכה, דופן מעוגלת מעט ושתי ידיות אופקיות. כלים אלו היו בשימוש מהמאות הג׳–הד׳ עד המאות הח׳–הט׳ (Magness 1993:211–214).

מכסה (איור 7:21).— למכסה ידית כפתור. הוא נמנה עם משפחת הכלים העדינים, בדומה לקערות מס׳ 15 ו־16 (לעיל).

קנקנים (איור 7:22–25).— אלו קנקני שק, שהיו נפוצים מהתקופה הביזנטית עד המחצית השנייה של המאה הי״ג. לקנקן מס׳ 22 שפה פשוטה, צוואר ישר וארוך שרכס בבסיסו, גוף רחב מעוטר בסרוק גלי ובפסים אופקיים, שתי ידיות על הכתף ובסיס מעוגל. לקנקן מס׳ 23 שפה פשוטה וצוואר ארוך שרכס בתחתיתו. לקנקן מס׳ 24 רכס מתחת לשפה וצוואר ארוך, שלרוחבו חרותים פסים, ולקנקן מס׳ 25 שפה חתוכה נוטה פנימה וצוואר זקוף.

פכים (איור 7:26–28).— פכים אלו החלו להופיע באמצע המאה הח׳, והיו בשימוש עד סוף המאה הי״א. הם עשויים מטין צלהב מפולם היטב, ויוצרו בבתי יוצר ברמלה. פך מס׳ 26, שצווארו מעוטר, עשוי בתבנית; הוא עשוי מכמה חלקים והדבר ניכר בצדו הפנימי. לפך מס׳ 27 שפה פשוטה, צוואר ארוך מעוטר בפסים חרותים וידית משוכה מהשפה לכתף. לפך מסננת מס׳ 28 צוואר ארוך דמוי משפך, ולמסננת צורת משולש דמוי תחרה. הצוואר מעוטר בכתובת בערבית (עמיתי־פרייס, להלן)

כלי כדורי־קוני (״רימון״) (איור 7:29).— הכלי קטן, ולו צוואר קצר וצר.

נר (איור 7:30).— הנר נמנה עם טיפוס הנר בעל ידית הלשון ואופייני לתקופות העבאסית–הפאטימית. הוא מעוטר באשכולות ענבים, שמנקרת בהם יונה; חמישה שברי נרות נוספים מטיפוס זה נמצאו (לא אוירו).

פך שעליו כתובת בערבית

ניצן עמיתי־פרייס

לפך שבאיור 7:28 מסננת דמוית משולש בדגם של רשת פתוחה, ועל צווארו חרותה המלה ايليا (איליא, ירושלים). האותיות חרותות בקו עבה, כפול, והרווח מולא בקווים אלכסוניים. במהלך התקופה האסלאמית הקדומה שונה שמה של ירושלים כמה פעמים; מ״ירוסולימה״ בתקופה הביזנטית ל״איליא״ לאחר הכיבוש הערבי (משורר תשמ״ז:339, מס׳ 1). השם ״איליא״ מופיע במטבעות הביזנטו־ערביים והאומיים שנטבעו בעיר (Ilisch 1993:10, Nos. 1, 4). במהלך התקופה העבאסית נקראה ירושלים ״אל קודס״, כפי שמעידים מטבעות מימי הח׳ליפה אלמאמון; המטבע הקדום ביותר שבו מופיע שם זה הוא משנת 217 להיג׳רה/832 לסה״נ (משורר תשמ״ז:343),

או בית אלמקדס כפי שמופיע בכתאב אלבלדאן — חיבור גאוגרפי מראשית המאה הי׳ (אבן אלפקיה:92, 102–103).

בפך הנדון מופיע השם איליא, שמה הראשון של העיר לאחר הכיבוש. פכים מעוטרים בעיטור המחקה כתב ערבי, שנכתב באופן דומה לזה המופיע בפך מרמלה, נמצאו בחפירות אחרות ברמלה (רוזן־איילון ואיתן תש״ל: מס׳ 1; Tal and Taxel 2008:141, No. 14; 162, No. 40), באבו גוש (de Vaux and Stéve 1950: Pl. c.14), ביקנעם (Avissar 1996:158, Fig. XIII.131:1), בטבריה (Stacey 2004:144, Fig. 5.60:4, 5) ובח׳ירבת דיראן, רחובות (אבישר תשס״ח:95, איור 14:2). הכלי היחיד שבו מופיעה כתובת ממשית ולא פסאודו־כתובת נמצא בקיסריה, ותאריכו במאה הי״א (Brosh 1986:83, Pl. II:1b.3).

בדיר סמואיל ובג׳רש נמצאו שני סוגי כלים שעליהם כתובות המציינות את שם המקום שבו יוצרו: קנקן זיר (Sharon 2004:124–127) ונרות שמן (‘Amr 1988:148) בהתאמה. בשבר נר שנמצא ברמלה בחפירה אחרת מופיע שם מקום, המתחיל במילה דיר (Amitai-Preiss 2005:121, No. 3; על שמות מקומות המתחילים כך, ר׳ אליצור ובן דוד תשס״ז). ראויה לציון העובדה שבפך שנמצא ברמלה מופיע שם עיר אחרת, איליא, מאותו מחוז (פלסטין). נראה שהפך היה כלי מידה, וכי הכתובת קשורה לכך; על פי אלמקדסי (עמ׳ 181–182), שחי במאה הי׳, ברמלה נהגה המידה קפיז (qafiz), ואילו באיליא המידה מדי (muddi). ייתכן שהכתובת איליא מציינת את מקום ייצורו של הפך או שהיא שם נרדף למידה שנהגה שם; אפשרות אחרת היא שאזכור השם מקורו ברגש שחש הכותב לעיר קדושה זו. תכולתו של הפך אינה ידועה, וייתכן שכלים דומים שיימצאו בעתיד ועליהם כתובות המעידות על תכולתם יספקו את התשובה לסוגיה זו.

כלי האבן

קערה (איור 31:7).— הקערה עשויה מאבן סבון (סטאטיט), ומעוטרת בדגם הנדסי חרות. לקערות מטיפוס זה דופן ישרה ובסיס שטוח, והן אופייניות לתקופה העבאסית.

התקופה הממלוכית

כלי החרס

קערה פשוטה (איור 1:8).— לקערה שפה מעוגלת ודופן מזווה.

קערות מזוגגות (איור 2:8, 3).— לקערה מס׳ 2 שפה פשוטה ודופן מעוגלת, ולקערה מס׳ 3 בסיס טבעת גבוה ועיטור חרות (sgraffito).

קערה מעוטרת בצביעה (איור 4:8).— לקערה, העשויה ביד, שפה מעובה ושטוחה, והיא מעוטרת בדגמים גאומטריים צבועים.

קדרה (איור 5:8).— לכלי שפה שטוחה וצוואר ארוך.

סירי בישול (איור 6:8–8).— סיר מס׳ 6 סגור, חסר צוואר, ולו שפה מעובה וגוף כדורי. לסיר מס׳ 7 צוואר ארוך, נוטה חוצה, ועיטור צבוע. מסיר מס׳ 8 נשתמרה רק ידית המעוטרת בחרותת של דג.

מחבת (איור 9:8).— לכלי שפה שטוחה וידיות אופקיות, שטוחות.

קנקן (איור 10:8).— לקנקן שפה מעובה ורכס עדין על הצוואר.

פך (איור 11:8).— לפך, העשוי ביד, בסיס דיסקוס.

נר (איור 12:8).— הנר זעיר, עשוי בדפוס, ולא נעשה בו שימוש. נרות דומים הופיעו למן התקופה העבאסית; הם נמצאו למשל בח׳ירבת דיראן (בושנינו תשס״ז: איורים 15:9; 30:16) וברמלה (Kletter 2005: Fig. 21:11; בנר נעשה שימוש). לא ברור אם שימשו לצורכי פולחן או למשחק (Day 1942: Pl. XIII:1; Rosenthal and Sivan 1978: Nos. 566–567).

חוליית צינור (איור 13:8).— לחוליה שפה ישרה, צוואר קצר ורכסים עדינים על הגוף.

התקופה העות׳מאנית

כלי החרס

קנקנית (איור 1:9).— לכלי, המכונה הידרייה, שפה משתפלת חוצה. חתכה משולש, ומתחת לה, מצדה הפנימי, חריץ.

מקטרת (איור 2:9).— המקטרת כמעט שלמה, ויש בה סימני פיח. בקצה הקנה הנפוח טבעת (6 מ״מ קוטר), והוא מעוטר בחריצים אלכסוניים ובעיטור מקדה משונן. קערת הטבק מעוטרת בדגם סבכה,

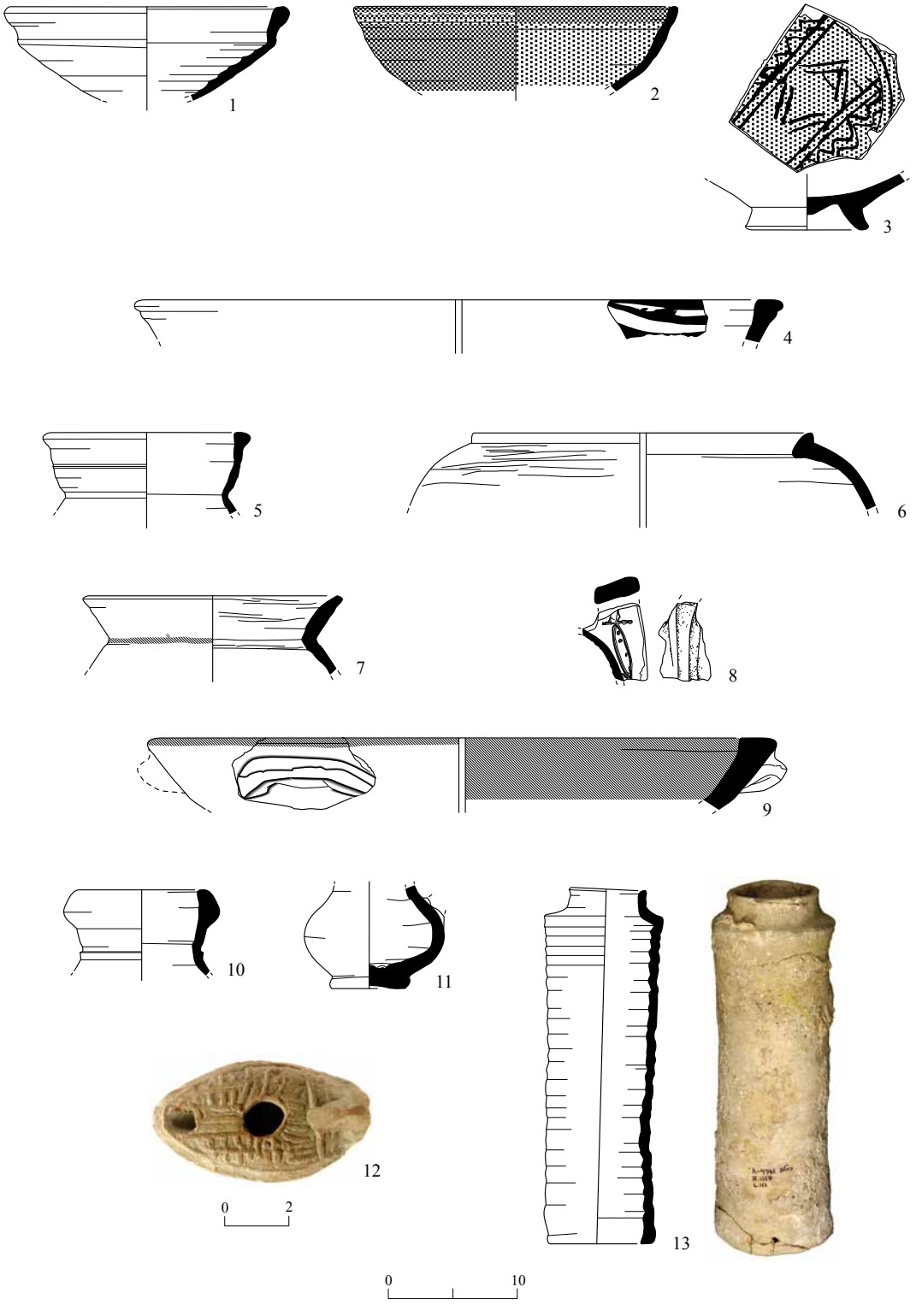

איור 8. כלי החרס מהתקופה הממלוכית.

איור 8

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור	הקבלות
1	קערה	112	1029	טין חום, ליבה אפורה	מטנס תשס״ג(א): איור 3:62 מטנס תשס״ג(ב): איור 4:64 Avissar and Stern 2005: Fig. 35, Type II.1.1:10
2	קערה	107	1014	ליבה אפורה, זיגוג ירקרק	מטנס תשס״ג(ב): איור 2:64 Seligman 2001: Fig. 9:2, 4 Kletter and Stern 2006: Fig. 19:4
3	קערה	108	1015	טין אפור–חום, זיגוג ירוק	דגוט תשס״ג: איור 15:80 Kletter and Stern 2006: Fig. 20:4 De Vincenz and Sion 2007: Fig. 7:8 Avissar 2008: Fig. 6.1:16
4	קערה	112	1090	טין כתום מחוץ ואדום מפנים, ליבה אפורה, עיטור בצבע ארגמן	Avissar and Stern 2005: Fig. 35, Type II.1.1:11 De Vincenz and Sion 2007: Fig. 9:3 Arnon 2008:373
5	קדרה	101	1007	טין ורוד–אפור, ליבה אדומה	
6	סיר בישול	100	1006	טין חום–אדום, מירוק וחיפוי אדום–אפור, ליבה שחורה	דגוט תשס״ג: איור 12:80, 14 זינגר תשס״ד: איור 7:5 ינאי תשס״ו: איור 10:7 Avissar 2005: Fig. 2.20:2 Avissar and Stern 2005: Fig. 39, Type II.2.1:1 Arnon 2008:370
7	סיר בישול	112	1092/1	טין חום–אדום, ליבה אפורה, גריסים לבנים, מירוק וחיפוי אדום	
8	סיר בישול	112	1026	טין כתום, ליבה שחורה	לזר תש״ס: איור 8:5, 9 Avissar 1996: Fig. XIII.98, Type 11:7 Avissar and Stern 2005: Fig. 40:2, 4, 6 Gophna and Taxel 2007: Fig 3.9:12 Arnon 2008:369
9	מחבת	112	1092	טין כתום, חיפוי אדום	Arnon 2008:331
10	קנקן	131	1070	טין חום–אדום	סארי תשנ״ח: איור 23:91 שיאון תשס״ד: איור 44:11, 45 שיאון 2009: איור 9:15, 10 מטנס תשס״ג(ב): איור 8:64 Seligman 2001: Fig. 9:11 Kletter and Stern 2006: Fig. 16:6
11	פך	104	1012	טין חום–אדום	
12	נר	107	1017	טין חום	
13	חוליית צינור	125	1117	טין ירקרק	Tal and Taxel 2008: Fig. 6.10:3

איור 9. כלי החרס מהתקופה העות׳מאנית.

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור	מקבילות
1	קנקנית	121	1031	טין שחור, ליבה שחורה, מפולם היטב	ישראל תשס״ו: איור 256
2	מקטרת	118	1028	טין אפור	בן־דב 1982: 364 Raban 1971:152, 155

איור 10. קערת הבזלת.

הכלי	לוקוס	סל	תיאור	מקבילות
קערה	99 (פני שטח)	1000	בזלת	איילון 2003: לוח א׳: 9 אבשלום גורני תשס״ד: איור 13: 5 ציוני 2008: תמונה 19 Kol-Yaakov 2000: Pl. III:1, 2

ממוסגר בעיטור מקדה, ובבסיסה טביעת חותם דמוית פרח.

ממצא מפני השטח

קערה (איור 10).— זוהי קערת שחיקה מבזלת (מדוכה; כלים כ״ג, ב), שלה ארבע ידיות זיז מעוטרות. במרכזה נפער חור עקב שחיקת יתר; בקערות מסוג זה שחקו דגן לקמח דק, תבלינים ואפילו חומרי צבע ותרופות.[3] לא היה אפשר לתארך את הקערה, שכן היא לא נמצאה בהקשר סטרטיגרפי וקערות דומות יוצרו לאורך תקופה ארוכה.

ממצא המטבעות

רוברט קול

בחפירה נתגלו שמונה מטבעות, חמישה מהם זוהו. המטבע הקדום ביותר הוא מטבע ברונזה קטן מהמאות הד׳–הה׳ לסה״נ, והיתר הם פולוס (מטבעות נחושת), שהמאוחר שבהם מימי הסולטן אל־נאצר אבו אל־סעאדאת מחמד (901–904 להיג׳רה/1496–1498 לסה״נ). ריבוי המטבעות מהתקופה הממלוכית מעיד על חשיבות העיר בתקופה זאת.

1. לוקוס 101, סל 1013, ר״ע 112063.
המאות הד׳–הה׳ לסה״נ.
פנים: דיוקן לימין.
Æ, 0.21 גרם, 17 מ״מ.

2. לוקוס 99 (פני שטח), סל 1001, ר״ע 112061.
אל־מנצור סיף אל־דין אבו בכר (741 להיג׳רה/1341 לסה״נ).
פנים: בתוך עיגול כוכב משושה, ובמרכזו תאריך ההטבעה احد / سنة / واربعين
גב: בתוך עיגול כוכב משושה, ובמרכזו שם המטבעה ب / ضر / مشق / بد
Æ, 2.56 גרם, 20 מ״מ.
השוו: Balog 1964:164, No. 267.

3. לוקוס 107, סל 1038, ר״ע 112065.
אל־מנצור סיף אל־דין אבו בכר (741 להיג׳רה/1341 לסה״נ).
פנים: בתוך עיגול כוכב משושה, ובמרכזו תאריך ההטבעה احد / سنة ي / واربعين
Æ, 2.75 גרם, 18 מ״מ.
השוו: Balog 1964:164, No. 267.

4. לוקוס 99 (פני שטח), סל 1002, ר״ע 112062.
אל־נאצר אבו אל סעאדאת מחמד (901–904 להיג׳רה/1496–1498 לסה״נ).
פנים: בתוך שטח מחולק בשורת עיגולים المالك [الناصر]
גב: כוכב משושה, ובמרכזו ורדה בת שישה עלים.
Æ, 1.9 גרם, 19 מ״מ.
השוו: Balog 1970:169, No. 861.

5. לוקוס 102, סל 1005, ר״ע 112064.
סוף המאה הי״ד לסה״נ.
פנים: במרכז المالك ...
Æ, 1.11 גרם, 17 מ״מ.

סיכום

החפירה, על אף היותה מצומצמת, מאירה היבט חשוב בחיי העיר רמלה: מקומם של המים בנוף האדריכלי והעירוני שלה. העובדה שבארבעה מתוך חמשת הריבועים שנחפרו נחשפו מתקני מים מעידה על כך שהמתקנים נועדו לשמש באמצעות תעלות (התקופה העבאסית), או שהם שימשו למטרות נוי והנאה באמצעות מזרקה מפוארת המציגה הנדסת מים משוכללת (התקופה הממלוכית).

ייתכן שתעלות המים מן התקופה העבאסית שנחשפו בחפירה המדווחת כאן היו קשורות לפעילות שנעשתה במבנה שנחשף בחפירתם של שמואלי וגנדלמן (שמואלי 2012). תעלת המים והמתקן התת־קרקעי (בור ספיגה?) שחשפו שמואלי וגנדלמן, מוסיפים נדבך חשוב לידיעותינו על מתקני המים שפעלו באתר בשלב מאוחר, בתקופה העות׳מאנית. בתארו את תהליכי הקמתה של האכסניה הפרנציסקנית ברמלה, מצטט גת (תשס״ד:326) את הנוסע פליקס פאברי (Felix Fabri) שביקר במקום בשנת 1483 והזכיר מזרקה שהייתה שם. עד כה פורסם רק מתקן אחד מרמלה, שחופריו משערים ששימש מזרקת נוי; זוהי ברכה מתומנת שבמרכזה מתקן שאליו מוליכים צינורות חרס. המזרקה נחשפה במרכז חצר מבנה מהתקופה הפאטימית (אבני ואחרים תשס״ח:18).

בבניאס נחשף מבנה שכונה ״בית המזרקה״ בשכבה שתוארכה לתקופות האיובית–הממלוכית; במרכז החצר הפנימית שלו נחשפה מזרקה עשויה אבן גיר לבנה המורכבת מאגן מתומן, שחצובה בו קערה עגולה, מעוטרת בדגם של פרח בעל שמונה עלי כותרת (Tzaferis 2008:41, 44–45: Plan 2.17, Figs. 2.22, 2.23). במבנה המפואר של מדרסת אל־תנכיזיה, שנבנתה בירושלים בראשית התקופה הממלוכית (729 להיג׳רה//1328–1329 לסה״נ), נמצאו בארבעת האולמות הצדדיים המקיפים את אולם ההוראה המרכזי חצרות מקורות ובהן מזרקות; כל מזרקה מורכבת מאגן אבן מתומן (Burgoyne 1987:223, 231–232).

המשותף לכל המזרקות שצוינו לעיל ולמזרקה הנדונה כאן הוא השימוש באלמנט אדריכלי מתומן. אגן הניקוז של המזרקה מרמלה בנוי בצורת כוכב שלו שמונה קצוות, ואילו במזרקות האחרות אגן הניקוז מתומן. במזרקות שנמצאו בבניאס ובירושלים אגן הניקוז חצוב באבן והמים הותזו מהמרכז החוצה, ואילו במזרקה מרמלה האגן נבנה מיציקה של אבנים וטיט, והמים הותזו מצינורות חרס שהיו מחוץ לו כלפי פנים.

ההיקף המצומצם של החפירה אינו מאפשר לזהות את היחידה האדריכלית שבה נבנתה המזרקה; אפשר, שבדומה למזרקות האחרות,

היא ניצבה במרכז חצר של מבנה פרטי או ציבורי (למשל חמאם) או במבנה דתי. מכלול כלי החרס והזכוכית שנמצא אופייני לרמלה, וייתכן שחלקו יוצר בעיר. מבין כלי החרס ראוי לציון פך המסננת שעליו הכתובת הכופית "איליא" — שמה של ירושלים בתקופה האומיית. הממצא מגוון, על אף היותו מועט, וחשיבותו הכרונולוגית והטיפולוגית רבה; הוא משקף את עושרה של רמלה, הניכר גם בעיצובה של המזרקה ובתפעולה.

הערות

[1] החפירה (הרשאה מס' A-4961), מטעם רשות העתיקות ובמימון חברת א. גבסו ובניו בע"מ, נוהלה על ידי ליאור ראוכברגר (צילום שטח) בסיוע אלי בכר (מנהלה), אברהם האג'יאן (מדידות וסרטוט), צילה שגיב (צילום שטח), צח קניאס (בדיקות ארכיאולוגיות מקדימות), אנג'לינה דגוט (GPS), רחל בן עזרא ומרינה לוי (רשמות). כן סייעו ד"ר פטר גנדלמן (ייעוץ קרמי), נטליה זק (סרטוט תכניות), קלרה עמית (צילום ממצא), אדריאן ורנאי (רפאות כלי חרס), מרינה שויסקיה (ציור ממצא), כרמן הרש (ציור כלי זכוכית), רחל ויניצקי (ניקוי מתכות), רוברט קול (נומיסמטיקה), ד"ר ניצן עמיתי־פרייס (פך נושא כתובת), יעל גורין־רוזן (כלי זכוכית), אמיר גורזלזני (אחראי בטיחות), עמית ראם, ענאן עזאב, רונית קורין (מחוז מרכז), ד"ר מרטין פיילשטוקר, ד"ר שמעון גת, אלי הדד, אורן שמואלי, יהושע (ישו) דריי, וקתרין סטריינג'־בורק (ייעוץ). ליאור ראוכברגר כתב את תיאור החפירה, הסיכום והדיון במקטרת, ואביבה בושנינו — את תיאור כלי החרס והאבן.

[2] תודה מיוחדת למרים אבישר ולד"ר יעל ארנון על עזרתן בהכנת חלק זה של המאמר.

[3] כלי מחפירת רמלה דרום נושא כתובת שלא נקראה בכתב שמי מערבי (Tal and Taxel 2008:139, Type 5, Fig. 91).

[4] את הקערה מצא בבדיקה ארכיאולוגית מקדימה מפקח רשות העתיקות צח קניאס. אנו מודים לד"ר איתן איילון ולד"ר פטר גנדלמן על עזרתם בזיהוי הקערה ושימושיה.

הפניות

אבישר מ' תשנ"ז. הקרמיקה של חורבת בירה. בתוך ז' ספראי, א' פרידמן וי' שוורץ, עורכים. **חקרי ארץ, עיונים בתולדות ארץ ישראל מוגשים לכבוד פרופ' יהודה פליקס**. רמת גן. עמ' 109–125.

אבישר מ' תשס"ו. הממצא הקירמי. בתוך ח' ברבה. קטעי מבנים מהתקופה האסלאמית הקדומה ברחוב הגדוד העברי ברמלה. **עתיקות** 51: *41–*46.

אבישר מ' תשס"ח. הממצא הקירמי משכבה 2 בח'רבת דיראן, רחובות. **עתיקות** 57: *91–*104.

אבישר מ' 2007. רמלה, רח' דוד רזיאל. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 119 (29.7.2007). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=567&mag_id=112 (תאריך גישה 28.3.09).

אבישר מ' 2009. כלי החרס. בתוך י' אלישע. רמלה. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 121 (25.1.2009). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=1023&mag_id=115 (תאריך גישה 28.3.09).

אבן אלפקיה, אחמד בן מחמד אלהמד'אני. **כתאב אלבלדאן**. ליידן 1885 (ערבית).

אבני ג', אבישר מ', ברוך י' וטורגה ח' תשס"ח. חפירות חדשות מדרום למסגד הלבן. **קדמוניות** 135: 17–20.

אבנר ר' תשס"א. דיר ע'זאלי: מנזר ביזאנטי מצפון־מזרח לירושלים. **עתיקות** 40: *25–*52.

אבשלום־גורני ד' תשס"ד. שרידים מן התקופות הביזנטית עד העות'מאנית בבית שאן: חפירת הצלה ממערב לאמפיתאטרון. **עתיקות** 46: 93–111.

איילון א' 2003. כלי האבן והמתכת מחורבת רקית. בתוך ש' דר. **רקית, אחוזתו של מרינוס בכרמל**. תל אביב. עמ' 271–301.

אליצור י' ובן דוד ח' תשס"ז. 'דיר' ונווה, ושמות מקומות מטיפוס דיר־X בארץ־ישראל. **קתדרה** 123: 13–38.

אלמקדסי, שמס אלדין מחמד בן אחמד. **כתאב אחסאן אלתקאסים פי מערפת אלאקאלים** (מהדורת דה־חויה). ליידן 1906 (ערבית).

ארבל י׳ 2005. רמלה. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 117 (24.3.2005). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=124&mag_id=110 (תאריך גישה 28.3.09).

בושנינו א׳ תשס״ז. שרידי מבנים ומתקני תעשייה מהתקופה האסלאמית הקדומה בח׳רבת דיראן, רחובות. **עתיקות** 56: 119–144.

בושנינו א׳ 2008. רמלה, בית אבו אל־הדא. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 120 (30/3/2008). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=745&mag_id=114 (תאריך גישה 28.3.09).

בן־דב מ׳ 1982. **חפירות הר הבית: בצל הכתלים ולאור התגליות**. ירושלים.

גודוביץ׳ ש׳ 2004. רמלה (ב׳). **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 116 (9/6/2004). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=608&mag_id=108 (תאריך גישה 28.3.09).

גורין־רוזן י׳ כרך זה. חפצי הזכוכית מהתקופות העבאסית והממלוכית מרמלה.

גת ש׳ תשס״ד. **העיר רמלה בימי הביניים**. עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן. רמת גן.

דגוט א׳ תשס״ג. אזור (ב׳). **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 114: 63–64.

הדד א׳ תש״ס. רמלה, מתחם איילון. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 110: 69–70.

הדד א׳ 2008. רמלה. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 120 (2.12.2008). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=963&mag_id=114 (תאריך גישה 28.3.09).

זינגר ק׳ תשס״ד. כלי החרס מהחפירה בצרפנד אל־ח׳ראב, נס ציונה. **עתיקות** 46: 49–58.

זלינגר י׳ 2007. רמלה, המסגד הלבן. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 119 (18.12.2007). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=662&mag_id=112 (תאריך גישה 28.3.09).

חלאילה ח׳ ואבישר מ׳ תשס״ח. ח׳רבת עדאסה: חווה חקלאית בצפון ירושלים. **עתיקות** 58: 91–122.

טואג ר׳ 2006. רמלה, רח׳ מרכוס. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 118 (24.4.2006). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=338&mag_id=111 (תאריך גישה 28.3.09).

טואג ר׳ 2008. רמלה. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 120 (24.8.2008). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=872&mag_id=114 (תאריך גישה 28.3.09).

טורגה ח׳ 2005. רמלה (ב׳). **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 117 (26.12.2005). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=279&mag_id=110 (תאריך גישה 28.3.09).

טורגה ח׳ 2007. רמלה, שדרות ירושלים. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 119 (8.2.2007). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=481&mag_id=112 (תאריך גישה 28.3.09).

טורגה ח׳ 2008. רמלה. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 120 (18.8.2008). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=855&mag_id=114 (תאריך גישה 28.3.09).

טורגה ח׳ 2009. רמלה. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 121 (17.12.2008). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=980&mag_id=115 (תאריך גישה 28.3.09).

ינאי א׳ תשס״ו. יישוב מימי הביניים ומהתקופה הביזנטית בח׳רבת אבריכה. **עתיקות** 53: 37*–47*.

ישראל י׳ תשס״ו. **משפחת כלי עזה השחורים מן התקופה העות׳מאנית**. עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן גוריון בנגב. באר שבע.

לזר ד׳ תש״ס. גבעת דני: יישוב מן התקופות הממלוכית והעות׳מאנית בעמק איילון. **עתיקות** 38: 127*–136*.

מטנס א׳ תשס״ג(א). רחובות. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 114: 82–84.

מטנס א׳ תשס״ג(ב). ג׳לג׳וליה (א׳). **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 114: 47–48.

מטנס א׳ תשס״ג(ג). ג׳לג׳וליה (ב׳). **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 114: 48–49.

משורר י׳ תשמ״ז. מטבעות ירושלים בימי שלטון בית אמיה ובית עבאס. בתוך י׳ פראוור, עורך. **ספר ירושלים: התקופה המוסלמית הקדומה, 638–1099**. ירושלים. עמ׳ 337–344.

סארי כ׳ תשנ״ח. כפר ברא. **חדשות ארכיאולוגיות** קח: 64–65.

סעיד כ׳ 2006. רמלה, אל־שיח׳ ריחאן. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 118 (9.7.2006). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=378&mag_id=111 (תאריך גישה 28.3.09).

פז י׳ תש״ס. אזור. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 111: 54–55.

פריאל מ׳ תשנ״ט. רמלה (ב). **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 109: 101–102.

ציוני ג׳ 2008. חפירת הצלה בחורבת ניענה. בתוך **פרסומי חפירות יישומיות** 3: 33–66.

קוגן־זהבי א׳ 2004. רמלה. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 116 (31.5.2004). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=27&mag_id=108 (תאריך גישה 28.3.09).

קורנפלד י׳ 2007. רמלה, ברכת אל־ג׳מוס. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 119 (16.4.2007). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=505&mag_id=112 (תאריך גישה 28.3.09).

רוזן־איילון מ׳ ואיתן א׳ תש״ל. **חפירות רמלה: ממצאים מהמאה השמינית לסה״נ** (קטלוג מוזיאון ישראל 66), ירושלים.

שיאון ע׳ תשס״ד. שרידי יישוב מהתקופה האסלאמית הקדומה ברמלה. **עתיקות** 46: 67–92.

שיאון ע׳ 2009. רמלה, תחנת רכבת. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 121 (9.11.2009). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=1237&mag_id=115 (תאריך גישה 14.11.2009).

שלומי ו׳ 2007. רמלה, קרית מנחם בגין. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 119 (5.11.2007). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=614&mag_id=112 (תאריך גישה 28.3.09).

שלומי ו׳ 2008. רמלה, רח׳ סמולנסקין. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 120 (27.3.2008). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=735&mag_id=114 (תאריך גישה 28.3.09).
שמואלי א׳ 2012. רמלה, רחוב דני מס. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 124 (3.9.2012). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=2057&mag_id=119 (תאריך גישה 4.12.12).
שמואלי א׳ וארצי ב״ע 2006. רמלה. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 118 (2.8.2006). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=389&mag_id=111 (תאריך גישה 28.3.09).

Amitai-Preiss N. 2005. Arabic-Inscribed Pottery from Ramla. *ʻAtiqot* 49:121–122.

ʻAmr A.-J. 1988. Two Early Abbasid Inscribed Pottery Lamps from Ğeraš. *ZDPV* 104:146–149.

Arnon Y.D. 1999. Islamic and Crusader Pottery (Area I, 1993–94). In K.G. Holum, A. Raban and J. Patrich eds. Caesarea Papers 2: *Herod's Temple, the Provincial Governor's Praetorium and Granaries, the Later Harbor, a Gold Coin Hoard, and Other Studies* (*JRA* Supplementary Series 35). Portsmouth, R.I. Pp. 225–251.

Arnon Y.D. 2007 Excavation in Marcus Street, Ramla: Pottery, Oil Lamps and Carved Stone Vessels. *Contract Archaeology Reports* II:38–99.

Arnon Y.D. 2008. *Caesarea Maritima: The Late Periods (700–1291)* (BAR Int. S. 1771). Oxford.

Avissar M. 1996. The Medieval Pottery. In A. Ben-Tor, M. Avissar and Y. Portugali. *Yoqneʻam* I: *The Late Periods* (Qedem Reports 3). Jerusalem. Pp. 75–172.

Avissar M. 2005. The Pottery. In M. Avissar. *Tel Yoqneʻam: Excavations on the Acropolis* (IAA Reports 25). *Jerusalem*. Pp. 35–78.

Avissar M. 2008. The Medieval Pottery. In V. Tzaferis and S. Israeli. *Paneas* I: *The Roman to Early Islamic Periods Excavations in Areas A, B, E, F, G and H* (IAA Reports 37). Jerusalem. Pp. 91–103.

Avissar M. and Stern E.J. 2005. *Pottery of the Crusader, Ayyubid and Mamluk Periods in Israel* (IAA Reports 26). Jerusalem.

Avi-Yonah M. 1948. Oriental Elements in the Art of Palestine in the Roman and Byzantine Periods II. *QDAP* 13:128–165.

Balog P. 1964. *The Coinage of the Mamlūk Sultans of Egypt and Syria* (Numismatic Studies 12). New York.

Balog P. 1970. The Coinage of the Mamlūk Sultans: Additions and Corrections. *American Numismatic Society Museum Notes* 16:113–171.

Brosh N. 1986. Ceramic Remains: Pottery of the 8th–13th Centuries C.E. (Strata 1–3). In L.I. Levine and E. Netzer. *Excavations at Caesarea Maritima 1975, 1976, 1979—Final Report* (Qedem 21). Jerusalem. Pp. 66–89.

Burgoyne M.H. 1987. *Mamluk Jerusalem: An Architectural Study*. London.

Cytryn-Silverman K. 2010. The Ceramic Evidence. In O. Gutfeld. *Ramla: Final Report on the Excavations North of the White Mosque* (Qedem 51). Jerusalem. Pp. 97–211.

Day F.E. 1942. Early Islamic and Christian Lamps. *Berytus* 7:64–79.

Gichon M. 1974. Fine Byzantine Wares from the South of Israel. *PEQ* 106:119–139.

Gophna R. and Taxel I. 2007. Pottery. In R. Gophna, I. Taxel and A. Feldstein. Kafr ʻAna: A Rural Settlement in the Lod Valley. *Salvage Excavation Reports* 4:33–64.

Hayes J.W. 1972. *Late Roman Pottery*. London.

Ilisch L. 1993. *Sylloge Numorum Arabicorum Tübingen: Palästina IVa Bilād aš-Šām* I. Tübingen.

Kletter R. 2005. Early Islamic Remains at ʻOpher Park, Ramla. *ʻAtiqot* 49:57–99.

Kletter R. and Stern E.J. 2006. A Mamluk-Period Site at Khirbat Burin in the Eastern Sharon. *ʻAtiqot* 51:173–214.

Kol-Yaakov S. 2000. Various Objects from the Hellenistic, Roman, and Byzantine Periods. In Y. Hirschfeld. *Ramat Hanadiv Excavations: Final Report of the 1984–1998 Seasons*. Jerusalem. Pp. 473–503.

Magness J. 1993. *Jerusalem Ceramic Chronology: Circa 200–800 CE CE* (JSOT/ASOR Monograph Series 9). Sheffield.

Philon H. 1980. *Early Islamic Ceramics: Ninth to Late Twelfth Centuries Centuries* (Benaki Museum Athens, Catalogue of Islamic Art I). London.

Raban A. 1971. The Shipwreck off Sharm-el-Sheikh. *Archaeology* 24:146–155.

Rosenthal R. and Sivan R. 1978. *Ancient Lamps in the Schloessinger Collection* (Qedem 8). Jerusalem.

Scanlon G.T. 1986. *Fusṭāṭ Expedition Final Report* I: *Catalogue of Filters* (American Research Center in Egypt Reports 8). London.

Seligman J. 2001. Yet Another Medieval Tower and Section of Jerusalem's Ancient Walls (Armenian Patriarchate Road). *ʻAtiqot* 42:261–276.

Sharon M. 2004. *Corpus Inscriptionum Arabicarum Palaestinae* 3: *D–F*. Leiden–Boston.

Stacey D. 2004. The Pottery. In D. Stacey. *Excavations at Tiberias, 1973–1974: The Early*

Islamic Periods (IAA Reports 21). Jerusalem. Pp. 89–147.

Tal O. and Taxel I. 2008. Pottery: Typological Discussion. In O. Tal and I. Taxel. *Ramla (South): An Early Islamic Industrial Site and Remains of Previous Periods* (Salvage Excavation Reports 5). Tel Aviv. Pp. 125–165.

Tzaferis V. 2008. The Site: Stratigraphy and Architectural Remains. In V. Tzaferis and S. Israeli. *Paneas* I: *The Roman to Early Islamic Periods Excavations in Areas A, B, E, F, G and H* (IAA Reports 37). Jerusalem. Pp. 15–53.

Tushingham A.D. 1985. *Excavation in Jerusalem 1961–1967* I. Toronto.

Vaux R. de and Stève A.-M. 1950. *Fouilles à Qaryet el-ʻEnab Abū Ġôsh, Palestine*. Paris.

Vincenz A. de and Sion O. 2007. Two Pottery Assemblages from Khirbat el-Niʻana. *ʻAtiqot* 57:21–52.

A FOUNTAIN AND OTHER REMAINS FROM THE MIDDLE AGES IN RAMLA

LIOR RAUCHBERGER AND AVIVA BOUCHENINO
(PP. 51*–70*)

The excavation was conducted 500 m east of the White Mosque in Ramla (map ref. NIG 187960/648365; OIG 137960/148365; Fig. 1). The excavation, which covered an area of 89 sq m, comprised two pairs of squares (A, B; D, E) and a single square (C), exposing architectural remains dated to the Abbasid and Mamluk periods. Pottery vessels from the Ottoman period were found only in Sq C (L118, L121), with no contemporary architectural remains.

The Abbasid Period

Architectural remains from the Abbasid period were found in all of the excavation squares, but no correlations were identified between them (Plan 1). Three building phases were identified in Sqs A and B: two consecutive floors (L135, L114) and a water channel dug into the floors (L126; Fig. 2). An ashlar-built wall (W137) was revealed in Sq C, the upper part of which had been destroyed by modern concrete foundations. In Sq D, an east–west oriented robber trench (L132) was exposed containing stones and gray plaster. In Sq E, two floor sections, made of white plaster mixed with small stones, were uncovered (L128). An east–west oriented trench construction was revealed in the western part of the square (L145). A row of large, roughly hewn stones aligned east–west was exposed in the southeastern corner of the square (L123). Finds from this period include pottery—among them a jug with an Arabic inscription (studied by Nitzan Amitai-Preiss)—stone vessels (Fig. 7) and glass vessels (see Gorin-Rosen, this volume).

The Mamluk Period

A fountain and a pool from the Mamluk period were uncovered in Sqs D–E (Plan 2). The square fountain (Fig. 3) was constructed of *debesh* consisting of limestone fieldstones bonded with white plaster, mixed with charcoal chips and edged with several larger dressed stones. This construction was built over a layer of smoothed gray plaster lain over a fieldstone foundation. In the center of the fountain, a basin in the form of an eight-pointed star was sunk (Fig. 4); its sides were preserved to a maximum height of 11 cm. Stones of assorted sizes, cast in a structure in the center of the basin, formed some kind of foundation over a plastered drainage hole, at the bottom of which was a broken pot or pipe widening toward the base. Eight vertical clay pipes embedded in *debesh* were revealed outside the eight points of the star. A pipeline consisting of clay-pipe sections, coated with a mixture of gray plaster and small stones, entered the base of the fountain on the east (L125; Figs. 5, 8:13) and supplied it with water. Pottery and glass vessels from the Abbasid and Mamluk periods were recovered in the fill excavated to the north and the south of the base of the fountain, indicating that it was probably built during the Mamluk period.

South of the fountain and on a parallel level with its foundations, the foundations of a square building were exposed (L134; Fig. 6); the foundation of the southem wall was preserved in its entirety (W109), but those of the eastern (W110) and western (W106) walls were truncated, as were the remains of the floor, which was made of a mixture of white plaster and charcoal chips (L116). The construction may have served as a pool or water reservoir for the fountain, in which case the clay pipe at the end of W106 was probably incorporated in it. However, the construction may have preceded the fountain and fallen into disuse before or at the time of the fountain's construction; therefore, its northern

wall (nearest to the fountain) was completely destroyed. Alternately, it may even have been constructed after the fountain ceased to be in use. The Mamluk-period finds included pottery vessels (Fig. 8), coins (studied by Robert Kool) and glass vessels (see Gorin-Rosen, this volume). Pottery vessels from the Ottoman period (Fig. 9) were also recovered, as was a basalt bowl surface-find (Fig. 10).

CAPTIONS TO ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Location map.
Fig. 2. A roofed water channel (L126), looking south.
Plan 1. Excavation Sqs A–E.
Plan 2. Excavation Sqs D and E, plan and section.
Fig. 3. The fountain, looking south.
Fig. 4. The fountain, looking west.
Fig. 5. The exposed clay pipe.
Fig. 6. The pool and the fountain, looking north.
Fig. 7. Abbasid-period finds.
Fig. 8. Mamluk-period pottery vessels.
Fig. 9. Ottoman-period pottery vessels.
Fig. 10. Basalt bowl.